

Joodse Begraafplaatsen in Friesland

met enige gegevens over de Friese oorlogsslachtoffers 1940-1945

door Chaim Caran

In Friesland zijn, behalve in Leeuwarden, tenminste ca 1650 Joden overleden en begraven; van ca 450 van deze ca 1650 overledenen zijn de grafstenen bewaard gebleven. In Leeuwarden vinden we nog 1084 grafstenen. Het totaal aantal Joden geboren in Friesland dat omgekomen is in de concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog bedraagt 1339.

De oudste Joodse begraafplaats in Friesland bevindt zich in **Workum**¹, waar David Salomons, pachter van de Bank van Lening in 1663, in 1664 grond kocht voor een begraafplaats groot “ dartich vijercante voeten lands “ bij de sluis aan de zuidkant van Workum, voor 20 caroli gulden, bestemd voor hem en zijn erfgenamen, en voorts voor geloofsgenoten die daarvoor een overeenkomst sloten met Salomons, mits tegen betaling van 20 caroli gulden aan de stad . In 1664 krijgt Jacob Moises uit Emden burgerrecht in Workum en wordt betrokken bij de Bank van Lening . Waarschijnlijk is hij dezelfde als de stichter van de begraafplaats in Leeuwarden, zie aldaar.

In sommige bronnen is verondersteld dat de pachter van de Bank van Lening in 1634 in Workum, David Provana, identiek was aan deze David Salomons; door W.M. Dooper , schrijver van het boek “De Joden van Bolsward” is echter aangetoond dat Provana en zijn nakomelingen huwden in de Hervormde Kerk, en ook dat hij zijn kinderen liet dopen, waaruit bleek dat het geen Jood betrof².

David Salomons, gehuwd met Wendel/Kendel Davids, verwerft op 30 december 1676 het burgerschap van Ylst .Ook daar pachtte hij de Bank van Lening³. Wendel overlijdt in 1714 in Rotterdam, maar wordt begraven in Workum. Hun zoon Abraham Davids, gehuwd met Mincke Davids, is houder van de Bank van Lening te Kollum van 1682-1690. Er is een tweede zoon Wolf Davids. Het is goed mogelijk dat Lasareth Salomons uit Emden, die een jaar later, in 1677, het burgerschap van Ylst verwerft een broer is van David Salomons.

De zes resterende grafstenen in Workum dateren uit 1676, 1690, 1697, 1706 en 1714 ; van één steen is het jaartal onleesbaar. De oudste steen is van: Benjamin Jehuda Sjarlevin (SarLouis, Charleville) ,waarschijnlijk geen Portugese Jood zoals soms werd verondersteld. (Het jaartal op diens steen wordt onjuist vermeld in het boekje “Drie eeuwen Joods Leven in Friesland”⁴, p.35; het moet zijn 5436=1676; zie de foto aldaar). Ook de stenen van de stichter David Salomons en zijn vrouw zijn nog aanwezig. In Workum ontwikkelde zich geen zelfstandige Joodse gemeente. Al in 1764 is de begraafplaats ernstig verwaarloosd, en wordt een oproep in de

Leeuwarder Courant van 18 augustus van dat jaar geplaatst , waarin rechthebbenden worden verzocht om onderhoud aan de begraafplaats te verrichten, “daar anders de graven zullen vervallen aan de stad”. De Joodse Gemeente van Leeuwarden, met steun van de Joodse Gemeenten van Amsterdam, Emden, Harlingen, Den Haag en Rotterdam ondernam actie. Ook in 1785 is dat weer noodzakelijk. Nu komt er ook steun uit Bolsward en Hindeloopen , die inmiddels een Joodse gemeente hadden gekregen. In 1817 viel de begraafplaats onder de Israëlitische Gemeente Hindeloopen, maar niet voor lang. Het kadaster vermeldt in 1832 als eigenaar de Israëlitische Gemeente Bolsward, en niet die in Hindeloopen; perceel A1123, 190 m². Hoewel het voor de hand lag dat het nabijgelegen **Hindeloopen** gebruik maakte van deze begraafplaats is dit niet zeker: het kadaster vermeldt in 1832 te Hindeloopen: 2 percelen aan de Buuren in bezit van de Israëlitische Gemeente: A435 , 165 m², “kerkhof, begraafplaats” en A436 , 210 m² “erf”. De synagoge staat echter ingetekend op perceel A435. Waarschijnlijk betreft het het perceel aan de Buuren gekocht door David van Gelder op 4 juni 1771. (De nakomelingen van David van Gelder hebben bestuursfuncties bij de Joodse Gemeente van Leeuwarden) Beide percelen werden verkocht tussen 1863 en 1872. Het lijkt onwaarschijnlijk dat er in Hindeloopen Joden begraven zijn, het is ongebruikelijk Joodse begraafplaatsen te verkopen of te ruimen, de overledenen dienen in alle rust het einde der tijden te kunnen afwachten. Het perceel is echter tot op de huidige dag onbebouwd gebleven. Het aantal overledenen in Workum en Hindeloopen samen bedraagt: ca 50 De begraafplaats van Workum bestaat nog steeds en wordt onderhouden door de burgerlijke gemeente Nijefurd, mede dankzij de inspanningen destijds van burgemeester B. van Haersma–Buma.

De tweede stad in Friesland waar een Joodse begraafplaats werd verkregen, was **Leeuwarden**⁵, waar op 22 juli 1670 “Jacob de Jode met zijn familie ende een neef van Collum de leedige plaats agter de flits geconsenteert tot begraffenis des jaarlijks betalende 5 ggls tot revocatie”.

Dit betrof een begraafplaats aan de Boterhoek tegen de stadswal aan. In 1712 werd de begraafplaats met een muur omringd.

Op 3 april 1739, in 1760 en in 1771 werd de begraafplaats vergroot.

Het kadaster in 1832 meldt: oud kerkhof 520 m² perceel C305.

ongeveer op de plaats van het huidige Tresoar.

Jacob de Jode was de zoon van Moshe Ury HaLevy, de bekende Emdense rabbijn , die rond 1600 naar Amsterdam kwam en daar de eerste Spaanse en Portugese Joden opnieuw instrueerde in de Joodse gebruiken en voorschriften. Dat was nodig omdat zij al enige generaties als schijn-

Christenen hadden moeten leven onder dreiging van de Inquisitie. Ook stelde hij het reglement op voor de Portugees Joodse Gemeente.

Jacob de Joode is waarschijnlijk dezelfde als de Jacob Moises van Emden die in 1664 burgerrecht krijgt in Workum, zie aldaar.

Op 28 april 1785 kochten Ephraim Joseph (Ruda), Elkan Isak Levy (Kan) en Salomon Polack voor 357 goudgulden van Jetske Zijlstra, weduwe van Willem Groeneveld een stuk grond “ bij de de stads Schuttersdoelen , hebbende tot naastleegers Philippus Revius ten Oosten, de Kreupelstraat ten Westen , den Groenen weg ten Zuiden en den tuin van den Prince Erfstadhouder ten Noorden”. Op 26 mei werd door Burgemeesteren, Scheepenen ende Raden der Stad Leeuwarden de verkoop goedgekeurd.

Het kadaster vermeldt in 1832 : perceel C98 , 1190 m², begraafplaats.

Vanaf 1816 beschikken we over een begraafboek van deze begraafplaats. Zowel de begraafplaats aan de Boterhoek als die aan de Groeneweg zijn in de oorlog ernstig beschadigd door de Duitsers , die er loopgraven in lieten aanleggen, en tevens doordat de houten schutting gesloopt werd voor brandhout. Na de oorlog zijn de stoffelijke resten en een aantal zeer oude grafstenen overgebracht naar de begraafplaats aan de Spanjaardslaan , alwaar deze grafstenen liggend geplaatst zijn (hetgeen de conservering geen goed doet).

In 1825 verbood koning Willem I bij Koninklijk Besluit het begraven binnen de bebouwde kom, nadat Napoleon al in 1811 het zelfde gelast had, waaraan vanwege zijn afzetting geen gevolg was gegeven.

Het duurde tot 1833 voordat de nieuwe begraafplaats aan de Spanjaardslaan, naast de Algemene Begraafplaats, in gebruik genomen werd. Het eerste graf was voor Menke Levy Frank.

Pas in 1871 lukte het de Joodse Gemeente deze begraafplaats in eigendom te verwerven, tegen ruiling van een niet door graven ingenomen gedeelte aan de Groeneweg.

Van deze begraafplaats bestaan meerdere begraafboeken: één in het Jiddisch/Hebreeuws voor de beginjaren, twee in het Nederlands, één tot 1883 en één van 1833 tot 1972 , waarbij het oudste gedeelte opnieuw beschreven is, met een andere nummering van de rijen (één overledene wordt hier onjuist vermeld wat betreft de datum van overlijden: Jetje de Vries, rij II, steen 37 ;haar datum van overlijden is niet 14 Nov. 1834 (13 Cheswan 5595) maar 13 Nov. 1883 (13 Cheswan 5644)).

In het algemeen bestond de volgende indeling (19e eeuw):

- Rijen met mannelijke congreganten (betalende leden)/vreemden/
- Rijen met vrouwelijke congreganten/vreemden
- Rijen met mannelijke geimmatriculeerden

Rijen met vrouwelijke geimmatriculeerden

Rijen met kinderen

Rijen met mannelijke gedistingeerden

Het was mogelijk dat een echtpaar naast elkaar werd begraven, daartoe diende een tweede graf naast een overleden echtgeno(o)t(e) gekocht te worden. Dit kwam geregeld voor (74x). Voor 1860 was dit ongebruikelijk. De Leeuwarder begraafplaats telt 25 of 26 (2 verschillende nummeringssystemen) rijen (tot 1975).

Het totaal aantal grafstenen bedraagt 1084 (tot 1975).

Het aantal overleden personen is veel groter, jong gestorven kinderen kregen vaak slechts een houten zerk, een aantal stenen is mogelijk verzakt; niet ieder graf had een steen, niet altijd waren hiervoor de financiën aanwezig .

Het totaal aantal overledenen is (nog) niet bekend op dit moment, maar is groter dan 2000. De oudste steen dateert uit 1682. Het aantal Joden geboren in Leeuwarden, Huizum en Leeuwarderadeel dat omgekomen is in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 730⁶

Er bestonden twee begrafenis verenigingen: “Chesed ve Emet” (gesticht in 1826; voor mannen) en Achuzat Olam (gesticht in 1829; voor vrouwen).

Ook overledenen uit **Dokkum** werden begraven te Leeuwarden. Aantal :ca 30-40 . Het aantal Joden geboren in Dokkum en Westdongeradeel, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 10.

Bolsward⁷

In 1786 verwierven Philip Jacobs (Hoorstra) en Eleazer Levi (de Jong) een stuk grond van vroedman Reinder Loyenga voor de begraafplaats tegenover de Nieuwe Buren aan de stadswal. Deze was in gebruik tot 1829.

Het kadaster in 1832 vermeldt: perceel A56, 150 m², begraafplaats.

Grafstenen zijn er nu niet meer ter plaatse , deze zijn volgens dhr. H. Beem verdwenen in de Tweede Wereldoorlog. Momenteel is deze begraafplaats nog herkenbaar en omringd met een laag hek. Eén grafsteen is terug gevonden , van Simon Salomons van der Linde die overleed op 28 april 1827, 52 jaar oud . Een afbeelding bevindt zich (op z'n kop) op p.40 van het boek van dhr. Dooper.(Niet in de fotocollectie van Friese Joodse grafstenen).

Vanaf 2 juli 1829 werd een nieuwe begraafplaats in gebruik genomen, destijds ten noorden van de toenmalige bebouwing, liggend naast de algemene begraafplaats, nu aan de Samuel van Haringhouckstraat.

Het kadaster in 1832 vermeldt: perceel B370, 400 m² begraafplaats.

Het aantal grafstenen in Bolsward bedraagt: 30.

Het aantal overleden Joden in Bolsward bedraagt: ca 181.

Het aantal Joden geboren in Bolsward, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 30⁸.

De jongste grafsteen dateert uit 1909.

De gemeente Bolsward onderhoudt thans de begraafplaats.

Harlingen⁹

De oudste begraafplaats van Harlingen was gelegen langs de stadsmuur aan de Willemskade, nabij de parkeerplaats rond de huidige vuurtoren en de Westerstraat. (vroeger stond daar een watertoren).

Deze begraafplaats werd in 1870 gesloten.

Het kadaster van 1832 vermeldt : perceel A2000 ; 380 m² ;kerkhof.

De oudste grafstenen die nog leesbaar waren, dateerden uit 1762 en 1766.

Deze begraafplaats werd in 1953 geruimd, maar onbekend is wat er met deze grafstenen gebeurd is, zij komen niet voor in de foto collectie van de grafstenen van Friesland. De stoffelijke resten van deze 270 begravenen zijn herbegraven op de nieuwe begraafplaats, zoals blijkt uit de tekst op de gedenksteen (nr 105) op het veld van deze graven:” Veld waarheen volgens een bijzondere rabbinale beslissing het gebeente uit 270 graven van de oude begraafplaats graf voor graf overgebracht (is). Harlingen 5713-1953”.

De nieuwe begraafplaats werd in gebruik genomen rond 1869, en is een deel van de Algemene Begraafplaats, uitgebreid in 1909. De oudste steen dateert uit 1869.

Het aantal grafstenen bedraagt 128.

Het aantal overleden Joden te Harlingen bedraagt ca 478, Van voor 1869 kennen we de namen van 309 overledenen.

Het aantal Joden geboren in Harlingen , omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 199¹⁰.

Op Terschelling nabij de vuurtoren is een Joods graf van de uit Amsterdam afkomstige boekhandelaar Israel Garf .Het aantal overledenen aldaar is minstens 12. Waarschijnlijk werden ook Joden uit Terschelling begraven te Harlingen. Het aantal Joden geboren op Terschelling, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 5¹¹.

Harlingen kende rond 1994-1997 enige gevallen van vandalisme op de begraafplaats (beschadiging van grafstenen gemotiveerd vanuit anti Joodse motieven)¹² Nu onderhoudt de gemeente Harlingen de begraafplaats.

Ook overledenen uit **Franeker** werden doorgaans begraven te Harlingen, soms ook te Leeuwarden. Aantal ca: 35

Het aantal Joden geboren in Franeker en het Bildt, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 8¹³.

Sneek¹⁴

De oudste begraafplaats in Sneek werd aangekocht en aangelegd op de terp Barrewier rond 1820. Daarvoor werd begraven te Leeuwarden. Het kadaster van 1832 laat zien dat de begraafplaats destijds ver buiten de stad lag, perceel SNK D125 ;320 m² groot “kerk en erf” In 1890 werd de begraafplaats uitgebreid in de richting van de stad. Tot 1951 was de toegang via een pad naar de Leeuwarderweg . In dat jaar nam de gemeente Sneek het pad over in ruil voor een eeuwig durend onderhoud van de begraafplaats en de graven. De toegang ligt nu (verscholen) aan het Burgemeester De Hoop-Park.

De oudste grafsteen dateert uit 1823.

Aantal bewaard gebleven grafstenen:96 (tot 1964).

Aantal overleden Joden in Sneek ca: 236, inclusief 3 uit Wymbritseradeel. Het aantal Joden geboren in Sneek, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 80; uit nabijgelegen Rauwerderhem is 1 slachtoffer afkomstig¹⁵.

Een tweede Joodse begraafplaats bestaat als onderdeel van de Algemene Begraafplaats; Sneek kende van 1897 – 1903 een afgescheiden Joodse Gemeente die hier haar doden begroef. Door toedoen van opperrabijn Samuel Azaria Rudelsheim van Leeuwarden is de afscheiding weer ongedaan gemaakt. Er zijn 7 grafstenen bewaard gebleven.

Ameland, Schiermonnikoog en Vlieland¹⁶

Op Schiermonnikoog en Vlieland bevinden zich enkele individuele Joodse graven, met de stoffelijke resten van bemanningsleden van neergestorte vliegtuigen of van getroffen schepen uit de Tweede Wereldoorlog.

Of dit ook het geval is op Ameland is momenteel onbekend.

Nader onderzoek hiernaar lijkt wenselijk.

Gorredijk¹⁷

In 1804 werd nabij Kortezwaag als begraafplaats een stuk heide gekocht in het Blinewyksbosk (dat in 1832 behoorde aan grietman Saco van Tijens), ten zuiden van de Dwarsfaert., later ook Joadebos genoemd.

Van Gorredijk bestaat een begraafboek aanvangend in 1819, tot aan 1939.

Het kadaster van 1832 vermeldt: perceel Laz D682 ;1480 m²

De oudste steen dateert van 1807.

Aantal bewaard gebleven grafstenen: 112 , tot 1939.

Aantal overleden Joden: ca 209 (inclusief overig Opsterland (6) en Smallerland (4; tussen 1855-1927).

Ook voor overledenen uit **Drachten** werd deze begraafplaats gebruikt.

De gemeente Opsterland verzorgt het onderhoud.

Tevens vermeldt het kadaster in 1832 een perceel in Gorredijk zelf:

Gorredijk C181, kerk en begraafplaats ;240 m². Of hier werkelijk begraven is, is onwaarschijnlijk. Dit was dan nabij de synagoge.

Het aantal Joden geboren in Opsterland , omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 88, het aantal slachtoffers geboren in Drachten en Smallerland bedraagt 31, het aantal slachtoffers geboren in Tietjerksteraeel en Bergum bedraagt 4, en het aantal slachtoffers geboren in Achtkarspelen bedraagt 6¹⁸.

Heerenveen¹⁹

De oudste begraafplaats van de regio Heerenveen is gesticht in 1824 in de Knipe, bij de Veensluis, op de grens van't Meer ; het kadaster van 1832 vermeldt: perceel Knij A707; 450 m², begraafplaats. In gebruik tot ca 1883. Aantal bewaard gebleven grafstenen (tot 1883) : 7. De oudste steen is van 1860.

In 1883 werd een nieuwe begraafplaats ingewijd in Oranjewoud (nu tussen de rijksweg en de Lollius Ademalaan), aangekocht met geld uit een donatie van de familie De Rothschild. De oudste steen dateert uit 1884.

Aantal bewaard gebleven grafstenen: 34.

Aantal overleden Joden uit Heerenveen (1816-1938) en Aengwirden (1827-1919) : ca 70; uit overig Schoterland : ca 32 (1819-1939).

Het aantal Joden geboren in Heerenveen, Aengwirden en overig Schoterland, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 33²⁰.

De begraafplaatsen werden ook gebruikt voor overledenen uit **Haskerland** (totaal ca 34, tussen 1812-1909) en **Aengwirden** . Het aantal Joden geboren Haskerland, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 19²¹ .

Voor 1824 werd vermoedelijk begraven te Noordwolde of te Lemmer. Beide begraafplaatsen worden onderhouden door de gemeente Heerenveen.

Lemmer²²

De Joodse begraafplaats werd in 1801/1802 gekocht en lag aan de voet van de Zeedijk. De oudste grafsteen is van 1817. In “Pinkas” wordt verteld dat vanwege de overstromingen besloten werd de doden elders te begraven en dat in 1876 de burgemeester van het nabij gelegen dorp Tacoziyl , jonkheer (Jan Hendrik Frans Karel) van Swinderen, een stuk land voor dit doel schonk. Het kadaster van 1832 geeft echter al een perceel aan op de huidige plek (BLK C 532, 620 m² , begraafplaats , eigenaar de Israelitische Gemeente) dat ook in 1930 op de topografische kaart nog als begraafplaats wordt omschreven; het bleek dat het stuk land van van Swinderen aansluitend aan de bestaande begraafplaats lag, maar hoger gelegen.

Zo kent de huidige begraafplaats een hoger en een lager gelegen gedeelte. De Leeuwarder Courant van 14 augustus 1876 laat over het aanbod van Jhr. Van Swinderen geen twijfel bestaan:

“Lemmer

De Israelitische begraafplaats alhier was ten eenenmale geheel onbruikbaar geworden, hetgeen voor de kleine gemeente reden van bezorgdheid gaf om daarvoor een nieuw terrein aan te schaffen, terwijl een zoodanige aankoop een niet te gering te schatten uitgaaf vereischte. Goede raad was duur . Na vergeefse pogingen te hebben aangewend vervoegde het kerkbestuur zich tot Jonkheer van Swinderen , burgemeester van Gaasterland, die ons niet alleen met finantielen raad bijstond , maar bovendien ons een groote uitgestrektheid lands ten geschenke gaf , dat ons een begraafplaats verschafte, trots het beste onder de begraafplaatsen in ons vaderland .

Aangezien wij geheel buiten de kom der gemeente van dien edelen gever woonachtig zijn , vragen wij ieder weldenkend mensch , of genoemde heer te vergeefs met aardsche goederen is gezegend.

De Israelitische gemeenteleden betuigen jonkheer van Swinderen daarvoor dan ook hunnen duizendvoudigen dank”.

Jonkheer van Swinderen bracht het tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw, en was Lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal, en ook Lid van de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Dokkum. Voorts was hij

dijksgedeputeerde van het waterschap Zeven Grietenijen en de stad Sloten, voorzitter van de Grote Noordwolder polder en voorzitter van de Vereniging van burgemeesters en gemeentesecretarissen van Friesland. Ook was hij lid van de Provinciale Staten van Friesland voor het kiesdistrict Sneek. Bij zijn overlijden op 64 jarige leeftijd in 1902 te Rijs vermeldt de Leeuwarder Courant ook nog dat de overledene gedurende zijn gehele leven een weldoener van honderden geweest was, en in zijn gemeente waar hij geboren en getogen was zich een grote mate van populariteit had weten te verwerven.

In iedergeval zullen ook de Friese Joden hem ten goede hebben herdacht. De begraafplaats Tacoziyl werd omstreeks 1989 van de totale verloederdheid gered, door een groep Lemsters onder aanvoering van mevrouw M. Bastian-Pen. Zij richtten daartoe de 'Stichting Joodse Begraafplaats Tacoziyl' op. Deze Stichting zorgde voor de totale restauratie van de begraafplaats. Zo'n honderd donateurs uit Lemsterland, maar ook van ver daar buiten, steunen de Stichting financieel. De Stichting zorgt nog steeds voor het onderhoud van dit markante stukje Lemsterland, in samenwerking met de gemeente Lemsterland en Werkvoorzieningschap Caparis (voorheen Waghenbrugge).

Aantal bewaard gebleven grafstenen: 29 tot 1938.

Aantal overleden Joden :ca 123.

Het aantal Joden geboren in Lemsterland en Gaasterland, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 55²³.

Noordwolde²⁴

De oude begraafplaats van Noordwolde aan de Schapedrift (het Rode Dorp) dateert uit 1773, en werd toen gepacht door Levi Levy (zijn nakomelingen heten Leefsma) van de Hervormde Gemeente. Er zijn slechts 3 brokstukken van grafstenen bewaard gebleven. De begraafplaats ligt vrij geïsoleerd buiten het dorp ten N.N.W van de Nederlands Hervormde kerk volgens het kadaster van 1832; perceel Nwd A161;460 m².

Aantal stenen :3. De oudste steen, van Jette/Judic Mozes Levi Segal, dateert van voor 1811, de enige andere leesbare van 1815 (van Sara Jacobs, de vrouw van Emanuel Abraham van der Kaars).

Aantal overleden Joden uit Noordwolde (ca 1811-1939), Wolvega (1837-1903) en overig Weststellingwerf (1816-1906): ca 95.

Het aantal Joden geboren in Weststellingwerf, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 22²⁵.

Het onderhoud van de begraafplaats wordt verzorgd door "It Fryske Gea".

Waarschijnlijk werden ook overledenen uit **Ooststellingwerf** begraven te Noordwolde.

Het aantal overleden Joden te Ooststellingwerf (Oosterwolde) bedraagt ca 8 uit de periode 1820-1935.

Het aantal Joden geboren in Ooststellingwerf, omgekomen in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog, bedraagt 17²⁶.

---

¹ De documentatie over Workum en Hindeloopen bevat informatie verstrekt door de heer P. Bruel te Bergen N.H., secretaris van de Stichting Joodse Begraafplaatsen in Noord Holland, gegevens uit het boek van Hartog Beem "De Joden van Leeuwarden" (p.85, 175); en uit T.H. Siemelink, Geschiedenis van de stad Workum, Buitenpost 1978, p. 123

² Mededeling W.M. Dooper.

³ Siem van der Woude en Sjoerd de Haan "Drie Eeuwen Joods Leven in Friesland" ("Monument van de Maand", Leeuwarden, Oktober 1995).

⁴ Het boekje "Drie Eeuwen Joods Leven in Friesland" bevat ook enige informatie en foto's over de begraafplaatsen, afkomstig uit dezelfde bronnen in dit artikel.

⁵ Veel gegevens over Leeuwarden zijn overgenomen uit het boek van Hartog Beem "De Joden van Leeuwarden", Assen 1974; Van Gorcum. (p.1,83-85,174-175)

Over de stichter van de begraafplaats Jacob de Jode, zie het artikel van Chaim Caran "Relationships Among Some Early Jewish Settlers in Dutch Friesland" in Avotaynu, The International Review of Jewish Genealogy, Vol XX Number 3, Fall 2004, p.35-44.

⁶ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting; te vinden onder "In Memoriam" op de website van het Center for Research on Dutch Jewry in Jeruzalem: <http://dutchjewry.huji.ac.il> en van Akevoth (de Israelische genealogische website over Nederlandse Joden): <http://dutchjewry.org>

⁷ De meeste gegevens over de begraafplaatsen van Bolsward zijn overgenomen uit het boek van W.M. Dooper "De Joden van Bolsward"; Oosterend, 1993, Van der Eems .p.37-39. Voorts verstrekte Dini Hansma uit Provo, U.S.A. veel gegevens van overledenen.

⁸ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

⁹ Veel gegevens over Harlingen en Terschelling zijn overgenomen uit het boek "Pinkas, Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland" van J. Michman, H. Beem en D. Michman; Ede/Antwerpen 1985, Kluwer/ Jerusalem 1985, Yad Vashem. Voorts verstrekte Dini Hansma uit Provo, U.S.A. de namen van een groot aantal overledenen.

¹⁰ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting. Hierin ontbreekt Alexander Lion de Vries, geb.21 april 1914 te Harlingen, overleden 10 augustus 1942 te Auschwitz.

¹¹ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

¹² Nieuw Israëlitisch Weekblad 9 mei 1997.

¹³ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

¹⁴ De meeste gegevens zijn overgenomen uit het boek van Hartog Beem:

De Joodse Gemeente te Sneek; 1973, Bolsward, Osinga.

(inclusief de 2^e druk (1999) met een bijlage van Mevr. Drs. J.E. Bazuin te Scharnegoutum. p.25, 40,70-73)

¹⁵ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

¹⁶ Mededeling Prof. Dr. B.C.P. Polak te Amsterdam.

¹⁷ Veel gegevens zijn overgenomen uit het boek Pinkas, Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland.

¹⁸ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting

¹⁹ De meeste gegevens zijn overgenomen uit het boek Pinkas, Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland.

²⁰ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

---

²¹ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

²² Een aantal gegevens zijn overgenomen uit het boek Pinkas, Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland; voorts uit de Leeuwarder Courant van 14 augustus 1876 en van 17 mei 1902.

²³ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting; Stichting Joodse Begraafplaats Tacoziyl: mededeling J. van der Bij.

²⁴ Veel gegevens zijn overgenomen uit het boek Pinkas, Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland.

²⁵ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

²⁶ Gedenkboeken Oorlogsgraven Stichting.

De kadastrale gegevens zijn gevonden m.b.v. de fantastische Historische GIS Fryslan database van Tresoar .